

MONIKA NOVIELLO

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Polska
Pedagogical University of Cracow, Poland

Rola hutnictwa w rozwoju regionalnym Kampanii (Włochy) w XX wieku

The Role of Metallurgy in the Regional Development of Campania (Italy) in the 20th Century

Streszczenie: Problem powiększających się dysproporcji regionalnych we Włoszech, jakie obserwowano od końca XIX wieku, stał się podstawą decyzji rządu o zwiększeniu inwestycji w rozwój przemysłu na obszarze biedniejszych, południowych regionów. Przełom XIX i XX wieku to okres, kiedy podstawą rozwoju gospodarki była przede wszystkim produkcja stali. Powstanie huty stali Ilva w 1910 roku w Zatoce Pozzuoli spowodowało ograniczenie bezrobocia oraz zdynamizowało rozwój całego regionu. Tak duży zakład przyczynił się do wzrostu gospodarczej roli Neapolu, a jego zamknięcie na początku lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku skutkowało wzrostem bezrobocia i znacznym odpływem ludności z Południa. Pojawiły się przy tym problemy ekologiczne (degradacja gleby, zanieczyszczenia wód). Celem artykułu jest ocena celowości decyzji podjętych na początku XX wieku, które doprowadziły do powstania kombinatu hutniczego w neapolitańskiej dzielnicy Bagnoli. Uwzględnione zostały argumenty ekonomiczne i dotyczące rozwoju gospodarczego w kontekście problemu narastających dysproporcji regionalnych we Włoszech, a także imperatywy ekologiczne w związku z działaniami na rzecz rozwoju turystyki.

Abstract: The problem of growing regional disparities in Italy observed since the 19th century influenced the government's decision to start investing money in the industrial development of the poorer, Southern regions of the country. The late 19th and early 20th century represented a period in which the economic development was mainly based on steel production. The foundation of the Ilva steelworks in 1910 in the Gulf of Pozzuoli caused a great decrease in the unemployment rate and boosted the development of the whole region. Such a big enterprise increased the economic role of Naples and when it was closed down at the beginning of the 1990s, a lot of people were forced to leave the South of Italy. There were also ecological problems (soil contamination, water pollution). The aim of this article is to analyse the decisions made at the beginning of the 20th century which led to the foundation of the metallurgical plant in Bagnoli. The main aspects taken into consideration are the economic and industrial development factors in the context of the increasing regional disproportions in Italy, as well as the ecological actions taken with regards to tourism development.

Słowa kluczowe: dzielnica Bagnoli-Coroglio; hutnictwo stali; region Kampania; zakłady przemysłowe Italsider/Ilva

Keywords: Bagnoli-Coroglio district; Campania region; Italsider/Ilva industrials plants; steel industry

Otrzymano: 20 lutego 2018**Received:** 20 February 2018**Zaakceptowano:** 19 lipca 2018**Accepted:** 19 July 2018**Sugerowana cytacja / Suggested citation:**

Noviello, M. (2018). Rola hutnictwa w rozwoju regionalnym Kampanii (Włochy) w XX wieku. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 32(3) 186–200. <https://doi.org/10.24917/20801653.323.12>

WSTĘP

Problematyka rozwoju regionalnego i związanych z nią dysproporcji społeczno-ekonomicznych jest poruszana w literaturze w wielu wymiarach, w których często istotny jest wpływ inwestycji mających na celu eliminację lub znaczną redukcję tego problemu. Inwestycje o tym charakterze były kiedyś odpowiedzią państw unitarnych na występujący znaczny odpływ ludności z danego terytorium, który był ewidentnie związany z poszukiwaniem lepszych warunków życia. Dziś taka polityka nie jest już bardzo powszechna, gdyż problemy danego regionu są rozpatrywane oddolnie, co umożliwia skuteczne i trafne podjęcie działań.

Na początku XX wieku na terytorium Włoch obserwowano pojawiające się różnice w rozwoju społeczno-gospodarczym, które charakteryzowały się znaczną dynamiką tempa zachodzących zmian. Dotyczyły one przede wszystkim najważniejszych gałęzi przemysłu, jak hutnictwo żelaza i stali, które niegdyś stanowiły siłę napędową tamtejszej gospodarki. Po zjednoczeniu kraju w 1861 roku notowano znaczny odpływ bezpośrednich inwestycji na Południu na korzyść rozwijającej się Północy. Zamknięcie znaczących dla regionu fabryk, jak Pietrarsa (przemysł taboru kolejowego) i San Leucio (produkcja jedwabiu), oraz niekorzystna sytuacja polityczna po przejęciu rządów przez Wiktora Emanuela II (będącego pierwszym królem zjednoczonych Włoch) doprowadziły do likwidacji licznych lokalnych zakładów przemysłowych. Zjednoczenie bowiem było zbrojną akcją polegającą na zajęciu ziem byłego Królestwa Obojga Sycylii (Crescenzo, 2016).

Sytuacja z biegiem lat doprowadziła do poważnych problemów na płaszczyźnie gospodarczej, czego efektem był niespotykany do tamtych czasów masowy odpływ ludności, znany z literatury jako Wielka Emigracja (Pelaggi, 2016). Rządy monarchii sabaudzkiej musiały koniecznie powstrzymać tę narastającą tendencję i opracować konkretny plan działania. W maju 1904 roku przedstawiona została koncepcja uprzemysłowienia regionów Południa, znana jako Plan rozwoju dla Mezzogiorno (wł. *Piano di sviluppo per il Mezzogiorno*). Polegała ona przede wszystkim na silnej ingerencji państwa w możliwości rozwoju regionu Kampania, którego stolica – Neapol – była zamieszkała przez znaczny odsetek ludności Południa. Rozwój ten miał opierać się na inwestycjach przemysłowych, głównie na przemyśle chemicznym.

W planie określono obszar lokalizacji tych zakładów w przymorskiej dzielnicy Bagnoli i szacunkową liczbę zatrudnionych. Jednak ostateczna decyzja przewidywała budowę kombinatu hutniczego, który z biegiem lat miał sukcesywnie być powiększany. Powstanie w 1910 roku huty stali Ilva i jej dynamiczny rozwój w okresie I wojny światowej w znaczny sposób wpłynęły na zmniejszenie problemu bezrobocia w regionie (Tolaini, 2005). Niestety dzielnica Bagnoli, w której do tego czasu rozwijała się turystyka wypoczynkowo-lecznicza wykorzystująca wody geotermalne, szybko straciła na

atrakcyjności i sukcesywnie stawała się miejscem zagrożenia ekologicznego i zniszczenia przyrody. Spowodowało to ostateczne zamknięcie (do końca lat siedemdziesiątych) wszystkich obiektów termalnych tam funkcjonujących. Sama huta przeżywała liczne kryzysy, najpierw po I wojnie światowej, następnie kryzys lat trzydziestych, całkowite zamknięcie w okresie II wojny światowej, okres lat siedemdziesiątych i wpływ władz komunistycznych, aż do ostatecznego ogłoszenia upadłości zakładów w 1991 roku. Likwidacja huty przyczyniła się do ogłoszenia problemu bezrobocia, ale przyniosła ze sobą jeszcze większe straty związane ze zniszczeniem i utratą miejsca utrwalonego w świadomości społecznej jeszcze przed powstaniem kombinatu.

CEL I METODYKA BADAWCZA

Celem artykułu jest ocena decyzji, jakie zostały podjęte na początku XX wieku w związku z prężnie rozwijającym się we Włoszech przemysłem hutnictwa stali. Decyzje te będą rozpatrywane z punktu widzenia ekonomicznych, społecznych i ekologicznych skutków wpływu tej gałęzi przemysłu na rozwój włoskiego regionu Kampania, położonego w południowej części kraju. Budowa kombinatu hutniczego w neapolitańskiej dzielnicy Bagnoli-Coroglio przyniosła z jednej strony wiele korzyści ekonomicznych dla rozwoju regionu, z drugiej zaś obserwuje się jeszcze większe straty nie tylko ekonomiczne, ale również społeczne i ogromne zaniedbania ekologiczne. Ocenę lokalizacji huty w dzielnicy Bagnoli przedstawiono w kontekście występującej już pod koniec XIX wieku infrastruktury turystycznej na tym obszarze jako potencjału rozwoju nie tylko miasta, ale i regionu.

Metodyka badawcza tego zagadnienia opierała się na: (1) analizie materiałów archiwalnych (zdjęć i pocztówek przedstawiających obraz dzielnicy przed zakończeniem inwestycji i po nim – materiał pochodzi z prywatnego archiwum Gennaro Masullo), (2) wywiadzie środowiskowym wśród lokalnej ludności (głównie na temat znajomości historii tego obszaru, występujących zagrożeń oraz możliwości rozwoju dzielnicy Bagnoli-Coroglio), (3) analizie obecnego przeznaczenia obiektów infrastruktury turystycznej wchodzących niegdyś w skład kompleksu termalnego Bagnoli. Zaznacza się, że dokonana ocena wpływu inwestycji na rozwój regionu jest rozpatrywana na dwóch płaszczyznach czasowych. Pierwsza to natychmiastowe pozytywne skutki społeczno-ekonomicznej poprawy sytuacji regionu, zaś druga odnosi się do oceny przedsięwzięcia z perspektywy dzisiejszego stanu faktycznego upadłego kombinatu hutniczego, jego negatywnych skutków (nie tylko społecznych i ekonomicznych, ale przede wszystkim przyrodniczych), które na zawsze zmieniły obraz dzielnicy Bagnoli-Coroglio w świadomości społeczeństwa.

AKTUALNY STAN BADAŃ

Zainteresowanie w środowisku badaczy nadmorską dzielnicą Bagnoli jest zapewne związane z jej strategicznym położeniem. Znajduje się ona bowiem na obszarze oddziaływania czynnego wulkanu na Polach Flegrejskich (wulkan Solfatara). Stąd też od wielu dziesięcioleci geolodzy prowadzą tam swoje badania, stale monitorując aktywność wulkaniczną (De Vito, 2007). Ich zainteresowania sięgają również występujących tam bogactw wód geotermalnych (Pentena, Conforto, 1951). Dużym zainteresowaniem cieszy się kompleks w Agnano, w którym po dziś dzień funkcjonują obiekty termalne (Giglio, 2016).

Pojawiło się wiele publikacji wskazujących na potencjał turystyczny tego obszaru (Fedele, Di Luccio, 2010; Noviello, M., Noviello, A., Noviello, F., 2015; Cirillo, Bertoli, Scarpa, 2016; Noviello, 2018), jednak jak się okazuje, bardzo ograniczona jest wiedza na temat XIX-wiecznych ośrodków termalnych w Bagnoli, nieopodal Agnano (Amodio, 2016). Dzielnica ta jest znana z literatury jako główny ośrodek, w którym na początku XX wieku rozwinęło się hutnictwo regionu Kampania. Dotychczas zainteresowanie tym obszarem było ograniczone do przedstawienia historii rozwoju samego kompleksu (Ilva, 1961; Tolaini, 2005), a w po jego zamknięciu badania dotyczyły negatywnych skutków wynikających z działalności huty, co dokumentowano poziomem zanieczyszczenia gleb i wód (Vito, 2010; Nebbia, 2015).

Projekt zagospodarowania poprzemysłowej części dzielnicy Bagnoli jako dogodnego obszaru dla rozwoju nadmorskiej turystyki stał się impulsem do zainteresowania środowiska architektów i urbanistów, którzy podawali różne propozycje rozwiązań zagospodarowania tej dzielnicy (Comune di Napoli, 2017a; 217b). Jednak sama znajomość historii dzielnicy i jej dawnej funkcji jako ośrodka termalnego jest bardzo mało znana w literaturze. Z tego powodu istotne były badania terenowe oraz wywiad z Genaro Masullo, który prawdopodobnie jako jedyny prowadzi prywatne archiwum na temat dawnej świetności tego obszaru.

ROZWÓJ HUTNICTWA STALI W REGIONIE KAMPANIA PO ZJEDNOCZENIU WŁOCH

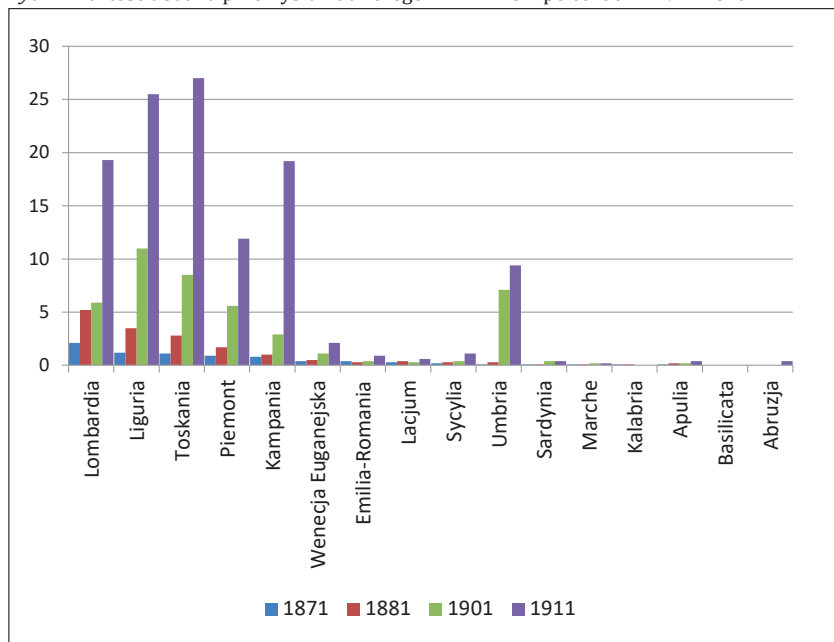
Zjednoczenie Włoch w 1861 roku przyniosło wiele zmian w kontekście rozwoju społeczno-ekonomicznego i gospodarczego nowo powstałego kraju. Ogólne niezadowolenie ludności południowych regionów kraju z tej decyzji politycznej manifestowało się już kilka lat po przyłączeniu Królestwa Obojga Sycylii do pozostałej, północnej części państwa. Było ono oznaką, że proces ten nie został przeprowadzony w sposób, w jaki wymagała tego ówczesna, bardzo trudna sytuacja polityczna Włoch w kontekście historycznego rozwoju każdego z państw przedunitarnych. Znaczny spadek liczby zakładów przemysłowych działających na Południu, ich likwidacja lub przeniesienie na Północ (De Matteo, 2002) przyczyniły się do pogłębiania kryzysu ekonomicznego i masowego odpływu ludności pod koniec XIX wieku (Đurić, 2010; Tintori, 2013; Pelaggi, 2016).

Jedną z gałęzi przemysłu we Włoszech, która mogła przyczynić się do wprowadzenia istotnych zmian w gospodarce, zarówno w kwestii zwiększania kapitału zakładowego, jak i rozwiązania problemu bezrobocia lokalnej ludności, był przemysł hutnictwa stali. Ze względu na to, że Włochy już wtedy były krajem bogatym w surowiec do produkcji stali (odkrycie rud żelaza na wyspie Elba), zyski z rozwoju zakładów przemysłowych mogły być znaczące. Pod koniec XIX wieku wysokie wartości dodane przemysłu hutniczego stali notowano w regionach Lombardia, Liguria, Toskania i Piemont (ryc. 1). Ta sytuacja zmieniła się znacząco na początku XX wieku, kiedy to hutnictwo stawało się motorem gospodarki.

Powstanie zakładów Ilva¹ przyczyniło się do wzrostu produkcji i wzmocnienia pozycji Włoch na europejskim i światowym rynku przemysłu metalurgicznego. W 1901 roku odnotowano znaczący wzrost produkcji w regionach, w których wartość ta była

¹ Nazwa zakładów nawiązuje do łacińskiej nazwy włoskiej wyspy Elba (łac. Ilva), jako miejsca, skąd we Włoszech pozyskiwano rudę żelaza i gdzie rozpoczęto produkcję stali na szeroką skalę.

Ryc. 1. Wartość dodana przemysłu hutniczego w mln lirów po cenach z 1911 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Istat (Istituto Nazionale di Statistica, 2017)

już notowana wcześniej na pierwszych pozycjach w skali wszystkich 16 regionów². W kolejnych latach, a zwłaszcza po decyzjach politycznych z 1904 roku dotyczących zmniejszania dysproporcji regionalnych Włoch, odnotowano znaczący w skali kraju wzrost produkcji stali w regionach północnych. Wśród regionów o najwyższej wartości dodanej przemysłu hutniczego znalazł się również jeden południowy – region Kampania. Powodem tego było podpisanie 8 maja 1904 roku Planu rozwoju dla Południa (wł. *Piano di sviluppo per il Mezzogiorno*).

Plan ten charakteryzował się bardzo silnym udziałem instytucji państwowych w nakreślaniu kierunków rozwoju południowych regionów. Opierał się on na uprzemysłowieniu wybranych, strategicznych części Południa, w których problemy społeczno-gospodarcze były odczuwalne w sposób szczególnie. Dotyczyło to przede wszystkim stolicy byłego Królestwa Obojga Sycylii, Neapolu, w którym rozwijający się dotychczas przemysł stoczniowy powoli tracił na znaczeniu. Wprowadzenie planu w życie odbyło się niespełna rok później wraz z podjęciem decyzji o budowie zakładów przemysłu hutniczego Ilva.

² Do momentu powstania Republiki Włoskiej, Królestwo Włoch składało się z 16 regionalnych jednostek terytorialnych (Abruzja, Apulia, Basilicata, Emilia-Romania, Kalabria, Kampania, Lacjum, Liguria, Lombardia, Marche, Piemont, Sardynia, Sycylia). W dużej mierze były one jednostkami terytorialnymi mającymi swoje korzenie sięgające okresu przed zjednoczeniem kraju (1861), które po zapisach konstytucji w 1948 roku stały się okręgami decentralizacji statystyczno-administracyjnej (wł. *circoscrizioni di decentramento statistico-amministrativo*) i stanowiły główne jednostki podziału terytorialnego kraju. Ich liczba wzrosła do 19 w wyniku powstania Republiki Włoskiej, a ich nazwy i granice zostały zapisane w konstytucji kraju w 1948 roku. Zapisy konstytucji odnosiły się również do ustanowienia pięciu regionów autonomicznych – Trydent Górna Adyga, Dolina Aosty, Sardynia, Sycylia oraz Friuli-Wenecja Julijska, która powstała z połączenia Friuli z Wenecją Julijską. Kolejna istotna zmiana dotyczyła regionu Abruzja z Molise, które w 1948 roku również stanowiły jeden region, by w 1963 roku ponownie Molise odłączyło się od Abruzji, co doprowadziło do powstania 20 regionów.

Już rok po otwarciu zakładów (w 1911 roku) odnotowano imponujący wzrost wartości dodanej przemysłu hutniczego z 2,5 mln lirów w 1901 roku do 19 mln lirów zaledwie 10 lat później. Taka wartość pozwoliła regionowi Kampania na objęcie czwartej pozycji w skali kraju (po Toskanii, Ligurii i Lombardii), co przekładało się na jego rozwój społeczno-gospodarczy i demograficzny. Wdrożenie planu wydawało się być skuteczne, ale niestabilna sytuacja zakładów w dzielnicy Bagnoli w kolejnych dziesięcioleciach XX wieku, historyczne i gospodarcze zawirowania na płaszczyźnie europejskiej i światowej spowodowały, że zakłady te nie miały możliwości ciągłego, sukcesywnego wzrostu produkcji. Było to zauważalne w odniesieniu do rozwoju regionu i *de facto* w powiększających się dysproporcjach między Południem a Północą.

Skutki II wojny światowej przyniosły wiele zmian w całym kraju, zwłaszcza na płaszczyźnie gospodarczego i ekonomicznego rozwoju poszczególnych sektorów gospodarki. Sektorem, który poniósł największe straty w skutek wojny, było niewątpliwie rolnictwo. Odnotowało ono spadek produkcji zbóż o ponad 50% w porównaniu z produkcją przedwojenną. Podobne skutki były też odczuwalne w zakresie działalności przemysłowej, która w latach 1939–1945 była niemal całkowicie sparaliżowana, czego efektem był spadek produkcji w 1945 roku do wartości jednej czwartej wielkości produkcji w latach 1938–1939. Należy zaznaczyć, że nie wszystkie gałęzie przemysłu poniosły szkody w takim samym stopniu. Największe straty w produkcji odnotowało hutnictwo żelaza (–67%) i stali (–34%), co było spowodowane uszkodzeniami struktur, zaprzestaniem pracy w cyklu integralnym oraz pozbawieniem zakładów najlepszej struktury technicznej, która została przewieziona do Niemiec w okresie wycofywania się wojsk niemieckich z terytorium Włoch (straty odniosła głównie huta w Cornigliano).

HISTORIA ZAKŁADÓW ILVA/ITALSIDER

We Włoszech rozwój hutnictwa stali na szeroką skalę zapoczątkowano już pod koniec XIX wieku, kiedy to najpierw we Florencji (siedziba główna) w 1897 roku powstała Spółka Wielkich Pieców i Odlewni w Piombino (wł. *Società Anonima degli Alti Forni e Fonderia di Piombino*, 1961), później w Genui powstała pierwsza Spółka Kopalni i Wielkich Pieców Elba (wł. *Società Anonima Elba di miniere e di altiforni*) z kapitałem zakładowym w wysokości 15 mln lirów. Powstanie tej drugiej spółki było skutkiem niekorzystnej sytuacji społeczno-gospodarczej panującej na wyspie Elba. Znaczne straty w uprawach winorośli i związany z tym masowy odpływ ludności z wyspy przyczyniły się do podjęcia działań wykorzystujących zasoby naturalne Elby, jakimi były kopalnie rud żelaza. Zakłady zlokalizowane na wyspie zostały ostatecznie zamknięte w 1949 roku.

Na terytorium Włoch przemysł stalowy rozwijał się bardzo dynamicznie już na początku XX wieku, co zawdzięcza powstaniu w 1905 roku w Genui zakładów Ilva. Kapitał zakładowy w wysokości 12 mln lirów został wkrótce zasilony przez przyłączenie mniejszych, lokalnych spółek, jak Sidelurgica Savona i Terni Metallurgica Liguryjska, które przyczyniły się do wzrostu kapitału do 20 mln lirów. Celem spółki Trenia-Elba, kierowanej przez grupę genueńskich finansistów i przedsiębiorców, było zintegrowanie produkcji stali, stoczni i kontrola wydobycia rudy żelaza na wyspie Elba. Spółka wykorzystwała również udogodnienia wynikające z ustawy o ożywieniu gospodarczym kraju, zwłaszcza jego południowej części.

Po podpisaniu w lipcu 1904 roku Planie rozwoju dla Południa programem rozwoju przemysłu hutniczego objęto także regiony w południowej części kraju. Efektem podjętych zobowiązań było podpisanie w 1905 roku umowy o budowie zakładu przemysłowego o zintegrowanym cyklu produkcji stali w Neapolu, w dzielnicy Bagnoli. Produkcję stali w Neapolu rozpoczęto dopiero w 1910 roku. Trudna sytuacja na rynkach finansowych po 1907 roku przyczyniła się (na drodze licznych porozumień między bankami i firmami) do podjęcia decyzji o stworzeniu w 1911 roku konsorcjum, obejmującego zakłady na wyspie Elba, Sidelurgię z Savony, Ferriere, Metallurgię Liguryjską, Ilwę i zakłady w Piombino. W ramach konsorcjum zakładom Ilva zlecono zarządzanie oddziałami w okresie kolejnych 20 lat (Tolaini, 2005). Poczynania te nie doprowadziły do zmiany obrazu spółek, wykazując oznaki przestarzałości i braku racjonalnych instalacji cyklu zintegrowanego w celu osiągnięcia taniej, masowej produkcji stali.

Początek I wojny światowej i znaczny wzrost zamówień sektora publicznego na stal przyczyniły się do wzrostu produkcji i dynamicznego rozwoju zakładów dzięki nagromadzeniu wysokich sum kapitału. Jednak po zakończeniu konfliktu zbrojnego zapotrzebowanie na stal gwałtownie spadło. Było to również związane ze spadkami udziałów zakładów Ilva na rynku i z ogólnie panującym kryzysem światowym, którego początek notowano w 1929 roku. W tym kontekście Oscar Sinigaglia, dyrektor generalny zakładów Ilva w latach 1933–1934, próbował zrjonalizować firmę, aby znów powrócić do zintegrowanego cyklu produkcji. W celu umocnienia pozycji włoskiego hutnictwa w skali europejskiej w 1937 roku założona została w Rzymie, przy wsparciu Instytutu Rekonstrukcji Przemysłowej (wł. *IRI – Istituto per la Ricostruzione Industriale*³), Spółka Finansowa Hutnictwa Finsider (wł. *Società Finanziaria Siderurgica Finsider*). Głównym jej celem była sprzedaż akcji na giełdzie oraz koordynacja programów rozwojowych spółek hutniczych.

Ilva, która w międzyczasie stała się największym włoskim kompleksem żelaza i stali, przystąpiła do konsorcjum już w roku jego powstania, aby stać się częścią nowej grupy Finsider. W rok później IRI e Finsider podjęło decyzję o budowie nowego, okazałego kompleksu hutniczego o cyklu integralnym, które miało specjalizować się w produkcji półproduktów przeznaczonych do wykończenia w innych zakładach grupy. Wybór nadmorskiej lokalizacji w Cornigliano był bardzo ważny ze względu na konieczność transportu półproduktów do innych zakładów, również zlokalizowanych na włoskich wybrzeżach.

Okres wojny na terytorium Włoch przyniósł liczne straty dla przemysłu hutniczego. Wiele zakładów, zwłaszcza tych funkcjonujących w cyklu ciągłym, zostało zniszczonych nawet w ponad 70%. Największe straty poniosła nowo powstała huta w Cornigliano, skąd Niemcy zaraz po zakończeniu wojny rozmontowali i wywieźli na terytorium Niemiec prawie wszystkie najważniejsze elementy potrzebne do prawidłowego

³ IRI, czyli Instytut Rekonstrukcji Przemysłowej. Instytucja publiczna powstała w 1933 roku w celu zapobiegania upadkowi systemu kredytowego zapoczątkowanego kryzysem z 1929 roku. W okresie powojennym stopniowo rozszerzała swoje sektory interwencji i stała się punktem interwencji publicznej we włoskiej gospodarce. W 1980 roku IRI była grupą około 1000 firm zatrudniających ponad 500 tys. pracowników. Było to jedno z największych przedsiębiorstw spoza sektora naftowego poza Stanami Zjednoczonymi; w 1992 roku zamknęło rok 75 912 mld lirów obrotu, ale z 5182 mld strat. Również w 1993 r. firma IRI zajęła siódme miejsce w rankingu największych firm świata pod względem przychodów, ze sprzedażą 67,5 mld dol. w 1992 roku. Przekształciła się w spółkę akcyjną i – pomimo swoich ogromnych obrotów i przychodów w wysokości 67,5 mld dol. – stała się w 2002 roku częścią spółki akcyjnej włoskiej grupy *Cassa Depositi e Prestiti Fintecna* (Kasa Depozytów i Pożyczek – tłum. autora).

funkcjonowania huty (Ilva, 1961). Pomimo tego, że zakłady w Neapolu były celem bombardowań, nie zostały zniszczone z powodu błędu w obliczeniach lokalizacji celu. Kombinat w Bagnoli został jednak zamknięty na czas wojny, gdyż odbudowa zniszczeń zabudowy mieszkalnej w obrębie miasta była priorytetem dla mieszkańców. Zaraz po wojnie, 16 maja 1946 roku, nie tylko wznowiono produkcję stali w Bagnoli, ale zwiększono również jej wielkość.

Okres powojenny był bardzo trudny, zwłaszcza dla rozwoju Południa, gdzie dostrzegano szczególną potrzebę interwencji finansowych w celu wyrównywania wciąż pogłębiających się dysproporcji w stosunku do Północy. Rok 1950 miał przynieść wiele zmian, głównie dzięki wprowadzeniu planu niwelacji nierówności gospodarczych poprzez utworzenie Funduszu dla Południa (wł. *Cassa per il Mezzogiorno*, fundusz znany w literaturze również jako *Casmez*). Fundusz ten powstał za rządów Gasperiego VI i miał przede wszystkim finansować inicjatywy przemysłowe mające na celu rozwój gospodarczy południowej części kraju. Początkowo założono, że okres trwania pomocy miał nie przekroczyć kolejnych 10 lat, jednak dwukrotnie był on przedłużany, aż do ostatecznego rozwiązania funduszu w 1984 roku. Jego siedzibą główną był Rzym, a na obszarze regionów Południa było rozmieszczonych osiem oddziałów (Neapol, L'Aquila, Campobasso, Bari, Potenza, Catanzaro, Palermo, Cagliari). Plan ten przewidywał działania sektorowe i stworzenie konsorcjów w celu rozwoju obszarów przemysłowych. Pierwsze prace dotyczyły rozwoju infrastruktury na obszarach objętych planem. Kwoty finansowania w latach 1951–1960 dla wszystkich planów ustalono w wysokości 100 mld lirów rocznie, co zostało zwiększone już do 1280 mld lirów począwszy od 1952 roku.

Fundusz dla Południa został zlikwidowany na mocy dekretu ministerialnego z 6 sierpnia 1984 roku. Dwa lata później zastąpiła go Agencja na rzecz Promocji i Rozwoju Południa (wł. *Agensud*), która ze względu na możliwość finansowania inicjatyw na rzecz rozwoju regionów ze środków Unii Europejskiej została rozwiązana w 1992 roku. Zadania planowania i koordynacji działań interwencji publicznych na obszarach dotkniętych kryzysem ekonomicznym (nie tylko na Południu) przejęło Ministerstwo Gospodarki i Finansów (wł. *Ministero dell'Economia e delle Finanze*), co określał przepis ustawy z 19 grudnia 1992 roku o finansowaniu inicjatyw dla rozwoju gospodarczego obszarów kryzysowych. Prawo o finansowaniu weszło w życie dopiero w 1996 roku, a opóźnienie to postawiło w sytuacji ogólnego kryzysu całą południową część kraju, zwłaszcza sektor bankowy, spółki i władze lokalne.

Dzięki pomocy w ramach planu Marshalla we Włoszech ponownie otwarto zakład produkcji stali Corigliano w Genui. Jego nowoczesne rozwiązania produkcyjne przyczyniły się do zmniejszenia powierzchni przemysłowej przy jednoczesnym wzroście liczby zatrudnionych pracowników z 710 w 1951 roku do 6 094 zatrudnionych w 1958 roku. W tym samym czasie w genueńskich zakładach Finsider w latach 1948–1958 zatrudnienie spadło z 11 260 do 6278 pracowników (Tolaini, 2005).

Rok 1961 był przełomowy dla włoskiego przemysłu stalowego dzięki połączeniu zakładów Cornigliano z zakładami Ilva. Powstała wówczas spółka Italsider⁴, której celem była reorganizacja publicznego przemysłu stalowego (Manfrellotti, 2004). Jednak plan ten zawiódł i od początku lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku Italsider i Finsider

⁴ Italsider – jej nazwa pochodzi od do włoskich słów Italia, czyli Włochy oraz siderurgia, czyli metalurgia żelaza.

weszły w kryzys strukturalny, który w kontekście umów regulujących sektor stalowy na szczeblu wspólnotowym doprowadził do drastycznego spadku produkcji i zatrudnienia, a także do prywatyzacji wielu spółek w grupie. W wyniku tego Finsider ogłosił upadłość, a jego mienie 1 stycznia 1989 roku przejęła Ilva.

Zakłady w Bagnoli były podatne na zmiany gospodarcze i polityczne, jakie panowały w tej gałęzi przemysłu przetwórczego w pozostałej części kraju. Z tego powodu były one kilkakrotnie zamykane. Pierwsze wstrzymanie produkcji było związane z wybuchem II wojny światowej, kolejne to rok 1976, kiedy władze komunistyczne sprzeciwiały się rozwojowi tej gałęzi przemysłu i przyczyniły się poprzez działania polityczne do zamknięcia zakładów. W roku 1981, kiedy po silnym trzęsieniu ziemi, jakie nawiedziło Neapol 23 listopada 1980 roku, znaczne straty w ludziach i zabudowie mieszkalnej oraz konieczność wysiedlenia ludności z miasta przyczyniły się, obok niekorzystnej koniunktury gospodarczej, do ponownego zamknięcia fabryk. Jednak liczne protesty neapolitańczyków sprawiły, że podjęto decyzję o poszerzeniu oferty zakładów i zakupie linii walcowniczej (Repubblica, 2017). Pomimo licznych starań utrzymania zakładów, w związku gwałtownym spadkiem produkcji stali na świecie, zakłady w Bagnoli ogłosiły upadłość w 1991 roku, a linia walcownicza odsprzedana została Chińczykom.

CZYNNIKI LOKALIZACJI W KONTEKŚCIE PROBLEMÓW SPOŁECZNO-EKONOMICZNYCH I EKOLOGICZNYCH REGIONU

Rozwój gospodarczy regionów jest bardzo istotny zwłaszcza tam, gdzie występują ogromne dysproporcje na płaszczyźnie społeczno-ekonomicznych warunków życia ludności. Proponowane dla Południa Włoch rozwiązania zmniejszenia dystansu w rozwoju w stosunku do dobrze prosperującej Północy wydawały się wówczas bardzo trafnymi działaniami, które w krótkim czasie miały rozwiązać najważniejsze problemy wzrostu bezrobocia i odpływu ludności z Południa. Na początku XX wieku, pod wpływem dynamicznie rozwijającego się przemysłu przetwórczego, w tym głównie hutnictwa stali, dla Włoch była to jedna z dróg, którą należało podążać, aby odnieść sukces gospodarczy. Taką też propozycję przewidywał Plan rozwoju dla Mezzogiorno (1904). Jego celem było uprzemysłowienie południowej części kraju przy jednoczesnym silnym wpływie instytucji publicznych szczebla krajowego na realizację tego zadania. To niezmiernie ważne, że decyzja o budowie i wyborze miejsca lokalizacji inwestycji w rozwój hutnictwa na Południu nie została podjęta przez lokalne władze, ale narzucona odgórnie. Mowa tu o północno-zachodniej dzielnicy Neapolu – Bagnoli-Coroglio, gdzie na ponad 120 ha terenu położonego w Zatoce Pozzuoli, otoczonej wzniesieniem Posillipo i wzgórzami Pól Flegrejskich, wybudowana została największa ówczesnie huta stali Ilva.

Wybór miejsca lokalizacji kombinatu hutniczego Ilva był uwarunkowany następującymi czynnikami:

- dostosowanie się do założeń Planu rozwoju dla Południa i konieczność lokalizacji inwestycji w południowej części kraju,
- chęć przemieszczenia przez władze bieguna przemysłowego w kierunku południowo-środkowej części kraju,
- wybór miasta Neapol jako miejsca o największym potencjale demograficznym, gdzie problem bezrobocia był również bardzo odczuwalny,

- możliwość skrócenia drogi transportu, otwarcia się na nowe rynki dostaw surowców (Afryka Północno-Zachodnia) i zbytu gotowych produktów (Daleki i Bliski Wschód),
- wybór nadmorskiej dzielnicy Bagnoli jako miejsca o sprzyjającej geografii terenu, w pobliżu strategicznych portów w Neapolu i Pozzuoli,
- wybór Zatoki Pozzuoli jako jedyne miejsca o niskim stopniu zabudowy mieszkalnej (jedynie wzdłuż ulicy Coroglio biegnącej równoległe do linii brzegowej),
- niewielkie możliwości wyboru innej lokalizacji, np. na południe od Neapolu, ze względu na istniejącą już infrastrukturę przemysłową (porty i stocznie w Castellammare di Stabia i Torre Annunziata).

Czynniki te zadecydowały o budowie kombinatu i – jak wskazała historia zakładów – decyzja ta na zawsze zmieniła wygląd i sposób postrzegania tego obszaru. Nie brano wówczas pod uwagę możliwości inwestycji w lokalny rozwój tego terenu. Zaznacza się, że dzielnica ta, ze względu na ogromne bogactwo przyrodnicze, architektoniczne oraz historyczne samego miejsca i terenów ją otaczających, była celem zainteresowań architektów i urbanistów już pod koniec XIX wieku. Jednym z najbardziej ambitnych projektów była propozycja utworzenia tzw. Małej Wenecji, czyli zespołu kanałów, galerii, ogrodów i budynków mieszkalnych, łączących nadmorską dzielnicę św. Łucji z Polami Flegrejskimi (Noviello, 2018).

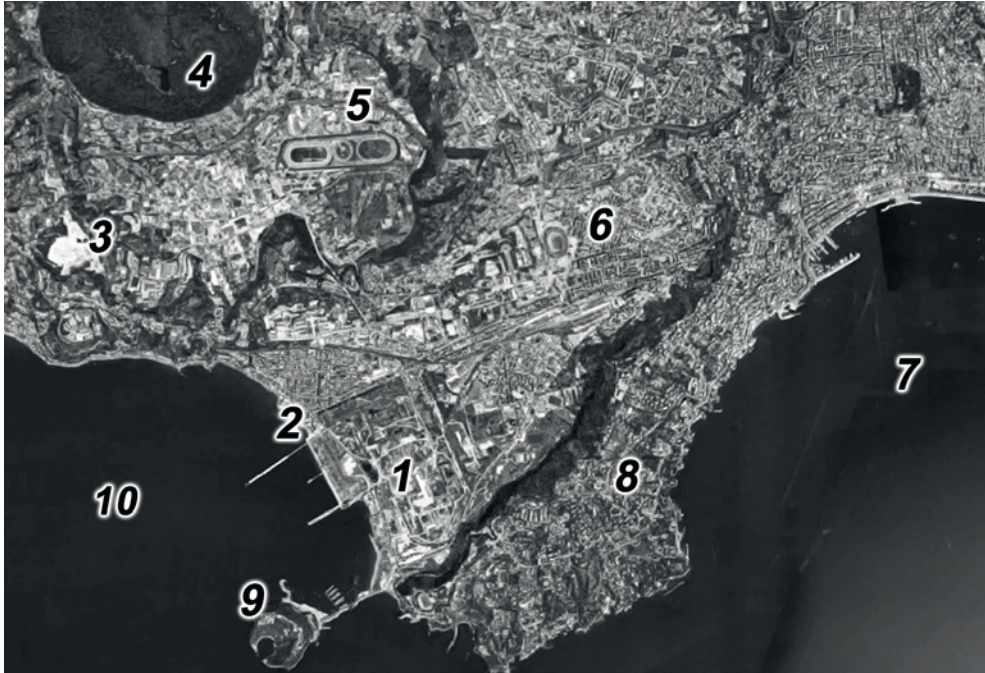
Analizując dostępne materiały archiwalne w postaci zdjęć i pocztówek z miejsca późniejszej inwestycji w Bagnoli, wnioskuje się, że dzielnica ta już w połowie XIX wieku miała bogatą infrastrukturę turystyczną w postaci obiektów termalnych i wybrzeża wykorzystywanego do celów kąpieliskowych (ryc. 3). Obecność kompleksu termalnego rozwiniętego wzdłuż wybrzeża Zatoki Pozzuoli dawała bardzo duże szanse na nowe inwestycje w sektor usług, głównie turystycznych. Wokół placu Bagnoli (wł. *Piazza Bagnoli*), leżącego nad samym morzem na skrzyżowaniu ulic Bagnoli, Coroglio i Pozzuoli, powstały obiekty termalne, które obecnie nie spełniają swojej funkcji, zostały wyburzone lub całkowicie zmieniono ich przeznaczenie. Należą do nich m.in.⁵:

- termy Tricanico – dziś Profesjonalny Instytut Hotelarstwa i Gastronomii (wł. *Istituto Professionale per i Servizi Enogastronomici e l'Ospitalità Alberghiera G. Rossini*),
- termy Ravaschieri – zniszczone w latach siedemdziesiątych, na ich miejscu powstał Instytut Morski,
- termy Gennaro Masullo,
- termy Cotroneo,
- termy Rocco-Tricarico,
- termy La Sirena – jako jedyne zachowały infrastrukturę termalną.

Decyzja o budowie huty na tym obszarze stopniowo pozbawiła region możliwości turystycznego wykorzystania potencjału lokalizacji (nadmorskie położenie), elementów przyrody (Park Regionalny Pól Flegrejskich, aktywny wulkan Solfatara, Park Astroni), architektury starożytnej (miasto Kume, wł. *Cuma*), a przede wszystkim możliwości wykorzystania wód termalnych dla turystycznego rozwoju regionu. Istniejące już obiekty termalne zostały stopniowo wyłączone z użytkowania, co było spowodowane nasilającymi się problemami zanieczyszczenia obszaru przez istniejące fabryki. Problem skażenia wód i gleb na terenie kompleksu Bagnoli-Coroglio był szerzej

⁵ Autor prowadzi ciągłe badania w dzielnicy Bagnoli-Coroglio, stąd też ostateczna liczba term może ulec zmianie. Badania te mają na celu m.in. wskazanie dokładnej lokalizacji wszystkich obiektów termalnych, określenie ich aktualnego przeznaczenia i wskazanie możliwości utrwalenia pamięci o ich istnieniu.

Ryc. 2. Strategiczne położenie obszaru inwestycji kombinatu hutniczego Ilva w dzielnicy Bagnoli-Corglio

1 – kombinat hutniczy Ilva, 2 – plac Bagnoli, 3 – Pola Flegrejskie i wulkan Solfatara, 4 – Rezerwat Przyrody Astroni, 5 – Termy Agnano, 6 – Dzielnica Fuorigrotta, 7 – Zatoka Neapolitańska, 8 – wzgórze Posillipo, 9 – wyspa Nisida, 10 – Zatoka Pozzuoli.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Google Maps (2017)

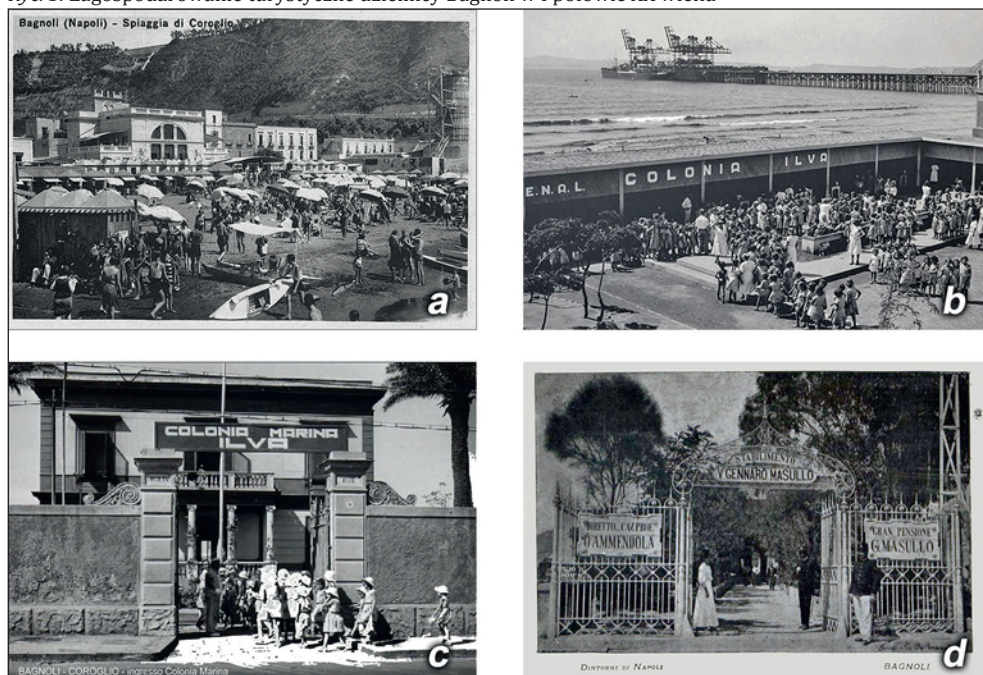
rozpatrywany od momentu zamknięcia huty w 1991 roku, kiedy to zastanawiano się nad zagospodarowaniem tego obszaru. Zaskakujące jest to, że przedstawione propozycje nie przewidywały inwestycji w przywrócenie świetności dawnym obiektom termalnym (Noviello, 2018). Również ostateczny projekt rewitalizacji obszaru Bagnoli-Corglio, podpisany w lipcu 2017 roku, nie przewiduje w swych zapisach inwestycji w infrastrukturę termalną.

Analizując inwestycję powstałej huty pod kątem ekonomicznych korzyści lokalizacji, należy zaznaczyć, że są one rozpatrywane na płaszczyźnie krótkofalowych, pozytywnych skutków oraz długofalowych – negatywnych. Do pierwszej grupy należą następujące: (1) Neapol był miejscem, które w porównaniu z pozostałymi miastami Południa dysponowało największym potencjałem siły roboczej, (2) występujący wysoki poziom bezrobocia sprzyjał nowym zatrudnieniom, (3) budowa huty sprzyjała nasileniu się procesu imigracji ludności do miasta, zapobiegając emigracjom zagranicznym oraz wewnętrznym z tego regionu, (4) wzrost PKB, (5) lokalizacja huty na Południu sprzyjała wzbogaceniu dróg dostawy surowca mineralnego z Afryki Północno-Zachodniej, Wenezueli i Kanady, zaś materiałów kopalnych ze Stanów Zjednoczonych (1984), (6) lokalizacja huty pomiędzy portami w Neapolu i Pozzuoli dawała większe możliwości transportu gotowych wyrobów stalowych, (7) zapotrzebowanie na gotowe produkty dla przemysłu stoczniowego rozwijającego się w południowej części regionu w miejscowości Castelammare di Stabia (stocznia powstała w 1783 roku).

Powstanie kombinatu hutniczego w Bagnoli miało również rozwiązać szereg problemów społecznych regionu, takich jak (1) walka z bezrobociem, (2) niezadowolenie społeczeństwa z podejmowanych decyzji rządowych dotyczących dalszego rozwoju kraju, (3) walka o określenie wymiaru godzin pracy – zmniejszenie godzin pracy z 15 do 8, wprowadzenie pracy zmianowej, okresu wakacyjnego odpoczynku i weekendowych przerw w pracy. Skutki tych działań były odczuwalne już w 1911 roku, kiedy to rozpoczęto produkcję stali w kombinacie Ilva. Atmosfera stabilności i pewnej sytuacji ekonomicznej dawała też pracownikom większe poczucie komfortu i wprowadzano inicjatywy wspólnego spędzania czasu na pobliskiej plaży (ryc. 3).

Jednak splot wielu czynników historycznych, politycznych i ekonomicznych doprowadził do zamknięcia fabryki na początku lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku. Przyczyniło się to do pogłębienia bezrobocia i wzrostu odpływu ludności z Południa. Odnotowano również szereg innych negatywnych skutków podjętej na początku XX wieku decyzji o inwestowaniu w rozwój przemysłu w miejscach, które stanowiły potencjał rozwoju turystyki na skalę krajową. Biorąc pod uwagę negatywne, długofalowe skutki ekonomiczne, autor zwraca uwagę przede wszystkim na to, że: (1) został zaniedbany i zniszczony potencjał turystyczny regionu, który mógł stać się dziś symbolem aktywnego wypoczynku nad morzem, (2) nie wykorzystano potencjału obszaru po zamknięciu fabryk w 1991 roku i pogłębia się degradacja dzielnicy, (3) doszło do wzrostu bezrobocia i emigracji ludności na Północ kraju i za granicę, (4) koszty rewitalizacji obszaru inwestycji są bardzo wysokie, (5) mieszkańcy mają problemy zdrowotne

Ryc. 3. Zagospodarowanie turystyczne dzielnicy Bagnoli w I połowie XX wieku

a – plaża Le Sirene, 1940 rok; b, c – kolonia nadmorska *Colonia Marina Ilva*; d – termy Gennaro Masullo

Źródło: opracowanie własne na podstawie zdjęć z prywatnego archiwum Gennaro Masullo (styczeń 2018)

Ryc. 4. Użytkowanie plaży w dzielnicy Bagnoli w okresie funkcjonowania zakładów Ilva

Źródło: archiwum prywatne Gennaro Masullo

związane z zanieczyszczeniem obszaru, (6) widoczne są ekonomiczne skutki niedowartościowania regionu w kontekście możliwości jego rozwoju.

Analizując udostępniony materiał fotograficzny (ryc. 4), można zauważyć, że pomimo funkcjonowania od ponad 70 lat na tym terenie huty stali lokalna społeczność korzystała z plaż i kąpielisk nawet pomimo ogromnego zanieczyszczenia wód i gleby, jakie powodowała huta. Należy zaznaczyć, że w ówczesnych czasach świadomość społeczna występowania zagrożeń dla zdrowia wynikających z zanieczyszczenia wód była bardzo mało znana lub nie przywiązywano do tego większej wagi. Kolejnym problemem jest występowanie hałd przemysłowych (wł. *colmata*), których eliminacja wiąże się z ogromnymi kosztami usunięcia zwałowisk, bardzo kosztowną rekultywacją gleb oraz koniecznością odbudowy plaży i linii brzegowej zatoki.

Należy stwierdzić, iż Plan rozwoju dla Południa być może był bardzo ambitnym sposobem rozwiązania problemu rosnącej wskutek bezrobocia emigracji, ale gdy ocenia się go z perspektywy czasu, okazuje się, że ta odgórna, sterowana przez władze państwowe interwencja w region, który krył w sobie ogromny potencjał rozwoju turystyki, przyniosła mu wielkie straty finansowe. Jeszcze większe znaczenie ma chyba utrata zniszczonego krajobrazu miejsca, które było tak głęboko zakorzenione i utrwalone w świadomości społecznej mieszkańców Neapolu i całego Południa. Rozwijające się obiekty termalne stanowiły o potencjale rozwoju na skalę całego kraju, co nie zostało w żaden sposób rozpatrzone w momencie podejmowania decyzji o budowie kombinatu w dzielnicy Bagnoli-Coroglio.

PODSUMOWANIE

Artykuł przedstawia rolę, jaką odegrała polityka państwa włoskiego w kwestii rozwoju społeczno-gospodarczego południowych regionów tego kraju. Skoncentrowano się

głównie na analizie decyzji podjętych na początku XX wieku, które dotyczyły realizacji Planu rozwoju dla Południa, w ramach którego ostatecznie zdecydowano o wybudowaniu kombinatu hutniczego w nadmorskiej dzielnicy Bagnoli-Coroglio. Przedstawiono historię rozwoju zakładów Ilva, które przeżywały liczne okresy niepewności, kiedy to walczyły o przetrwanie. Wymieniono również czynniki lokalizacji tej inwestycji w malowniczej, nadmorskiej dzielnicy Bagnoli-Coroglio na tle trudnej sytuacji społeczno-gospodarczej Południa i konieczności zahamowania masowego odpływu ludności z tych terytoriów. Skłoniło to ówczesny rząd do rezygnacji z turystycznej możliwości rozwoju północno-zachodniej części Neapolu, a funkcjonowanie huty przyczyniło się (zwłaszcza po II wojnie światowej, kiedy kombinat Ilva został rozbudowany) do zanieczyszczenia środowiska i stopniowego wycofywania turystyki związanej z funkcjonującymi w Bagnoli obiektami termalnymi.

Problem narastającego bezrobocia został poniekąd rozwiązany, ale po upływie ponad osiemdziesięciolecia i zamknięciu zakładów Ilva pojawiły się nowe, jak się okazało, o wiele poważniejsze wyzwania. Funkcjonujące zakłady były ogromnym zagrożeniem dla przyrody i przyniosły skażenie wód i gleb, których rekultywacja jest obecnie bardzo kosztownym zabiegiem. Doprowadzono także do degradacji dzielnicy, która dzięki strategicznemu położeniu miała ogromny potencjał dla rozwoju turystyki wypoczynkowo-zdrowotnej.

W wyniku zamknięcia zakładów pojawiły się liczne propozycje na turystyczne zagospodarowanie tego obszaru. Jednak bardzo wysokie koszty związane z realizacją projektu stały się istotną barierą dla ożywienia dzielnicy. W 2017 roku podpisany został projekt rangi państwowej, który dotyczy rewitalizacji obszaru byłych zakładów Ilva. Zaskakujące jest jednak, że po raz kolejny władze nie dostrzegają potencjału tej dzielnicy i projekt nie uwzględnia możliwości wykorzystania wód geotermalnych, będących naturalnym bogactwem Bagnoli. Obecnie zaleca się, aby do projektu zagospodarowania przemysłowej części miasta włączono także możliwość wykorzystania występujących tam wód termalnych, które stałyby się wartością dodaną dla rozwoju turystyki regionu. Głównym ograniczeniem jest małe zainteresowanie tematem w środowisku naukowym oraz niski poziom świadomości społecznej o występującym potencjale regionu. Dzielnica Bagnoli ma szansę na powrót do swojej dawnej świetności, jeśli zostaną poczynione stosowne kroki w kierunku aktywizacji lokalnej społeczności i promocji tego miejsca, co jest możliwe dzięki zaangażowaniu władz samorządowych miasta i całego regionu.

Literatura References

- Amodio, T. (2016). *Cartografia e trasformazioni urbane: il caso di Bagnoli*. ASITA. Pozyskano z <http://atti.asita.it/ASITA2016/Pdf/083.pdf>
- Cirillo, C., Bertoli, B., Scarpa, L. (2016). *Napoli e il paesaggio costiero: Il recupero ambientale di Bagnoli e la rigenerazione del Litorale Flegreo*. W: *VI Simposio-Il monitoraggio costiero mediterraneo: problematiche e tecniche di misure*. Livorno: CRN Italia, 112–118.
- Comune di Napoli (2017a, 20 września). *Accordo Inter istituzionale Governo Italiano, Regione Campania, Comune di Napoli. Programma di Risanamento Ambientale e Rigenerazione Urbana Area di Rilevante Interesse Nazionale Bagnoli – Coroglio*. Roma. Pozyskano z www.comune.napoli.it
- Comune di Napoli (2017b, 18 września). *Un nuovo modello per la trasformazione urbana di Bagnoli*. Napoli. Pozyskano z www.acen.it

- Crescenzo, G. de (2016). *Noi, I Neoborbonici! Storie di orgoglio Meridionale (I)*. Milano: Magenes.
- De Matteo, L. (2002). *L'Unità d'Italia stroncò le imprese del Sud*. Napoli: Il Denaro.
- De Vito, B. (2007) (2018, 5 lipca). Indagini e risultati per il risanamento dei siti ex industriali dell'area di Bagnoli. Pożyczano z <http://www.napoliassise.it/devivocolore.pdf>
- Đurić, K. (2010) (2017, 22 grudnia). Le origini e lo sviluppo dell'immigrazione italiana negli Stati Uniti tra il 1870 e il 1930. Universität Wien. Pożyczano z http://othes.univie.ac.at/9247/1/2010-04-06_0204167.pdf
- Fedele, C., Di Luccio, A. (2010). Consenso tecnico e integrazione trasporti-territorio: il Progetto Bagnoli.
- Giglio, M. (2016) (2018, 6 lipca). Le terme ed i santuario ellenistico di Agnano. Nuovi dati dal territorio di Neapolis e Puteoli, tra il III a.C ed il V d.C. Associazione Internazionale di Archeologia Classica. Pożyczano z <http://www.fastionline.org/docs/FOLDER-it-2016-368>
- Ilva (1961). *Bagnoli anni Cinquanta 1911–1961*. Italsider (red.). Genova: Arti Grafiche Giuseppe Lang.
- Manfrellotti, S. (2004). Cento anni dalla legge per il risorgimento economico della città di Napoli. In Camera di Commercio (red.). Neapol: Labor Historia Industria, 147–156.
- Nebbia, G. (2015) (2018, 6 lipca). *Con che cosa hanno inquinato? Fondazione biblioteca archivio Luigi Micheletti*. Pożyczano z <http://www.fondazionemicheletti.eu/contents/documentazione/archivio/Altronovecento/Arc.Altronovecento.10.15.pdf>
- Noviello, M. (2018). Projekt rewitalizacji dzielnicy Bagnoli jako czynnik wzrostu gospodarczego Neapolu. *Przedsiębiorczość–Edukacja* (w druku).
- Noviello, M., Noviello, A., Noviello, F. (2015). Problemy rozwoju turystyki w Neapolu. W: A. Dłużewska, G. Iwanicki (red.). *Geograficzne i ekonomiczne uwarunkowania rozwoju turystyki*. Lublin–Krosno: Wydawnictwo ARMAGRAF, 137–146.
- Pelaggi, S. (2016). *L'altra Italia. Emigrazione storica e mobilità giovanile a confronto*. Roma: Edizioni Nuova Cultura.
- Pentena, F., Conforto, B. (1951). Risultati di sondaggi e ricerche geominerarie nei Campi Flegrei per vapore, acque termali e forze endogene in generale. *Annali di Geofisica*, 4(3), 369–385.
- Repubblica (1984) (2017, 15 listopada). L'Italsider di Bagnoli può raddoppiare la sua produzione. La Repubblica. Napoli. Pożyczano z <http://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/1984/10/12/italsider-di-bagnoli-puo-raddoppiare-la.html>
- Tintori, G. (2013). Italy: The Countinuing History of Emigrants Relations. W: M. Collyer (red.). *Emigration Nation. Policies and Ideologies of Emigrant Engagement*. Huondmills Basingstoke: Palgrave Macmillan, 126–152.
- Tolaini, R. (2005) (2017, 12 grudnia). *Ilva-Italsider. Storia*. Pożyczano z <http://www.storiaindustria.it/home/>
- Vito, M. (2010). L'impatto dell'industria nel distretto di Napoli. *Ecoscienza*, 3, 106–108.

Monika Noviello, mgr, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Instytut Geografii, Zakład Przedsiębiorczości i Gospodarki Przestrzennej. Absolwentka Instytutu Geografii Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie (2011) oraz Wydziału Architektury i Urbanistyki Uniwersytetu Federico II w Neapolu (2014). Doktorantka w Instytucie Geografii Uniwersytetu Pedagogicznego, asystentka w Instytucie Geografii, w Zakładzie Przedsiębiorczości i Gospodarki Przestrzennej. Zainteresowania badawcze autorki dotyczą rozwoju regionalnego Włoch, urbanistyki i planowania przestrzeni miejskich.

Monika Noviello, M.Sc., Pedagogical University of Cracow, Institute of Geography, Department of Entrepreneurship and Spatial Management. Has graduated from the Pedagogical University of Cracow (2011) and the Faculty of Architecture and Urban Planning at the University of Federico II in Naples (2014). Ph.D. student in the Institute of Geography at the Pedagogical University of Cracow, Department of Entrepreneurship and Spatial Management. Her research interests are connected to regional development of Italy and urban planning.

Adres/address:

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie
 Instytut Geografii
 Zakład Przedsiębiorczości i Gospodarki Przestrzennej
 ul. Podchorążych 2, 30-084 Kraków, Polska
 e-mail: mnoviello@up.krakow.pl